

Böhm Gábor

Szociográfiai látásmód és modern magyar próza

Műfajtörténeti vázlat

Sociographical writing and modern Hungarian prose. A genre-historical sketch

In Hungary, „literary sociography” has evolved since the 1930s to denote a specific literary genre that captures the essence of society and community. This genre often blends sociological insights with literary expression, creating works that reflect particular groups’ social conditions, cultural contexts, and collective experiences. The interplay between sociography and literature has led to rich discussions within literary circles, examining how sociographic literature interacts with broader literary movements and the historical circumstances that shape it.

The period from the 1930s to the late 1970s marks a significant era in the development of sociographic literature in Hungary. During these decades, writers and sociologists alike grappled with the complexities of social change, particularly in the context of political upheaval, economic transformation, and cultural shifts. Sándor Tar’s contributions in the late 1970s represent a pivotal moment in this tradition. His work not only builds upon the legacy of earlier sociographers but also responds to the changing dynamics of Hungarian society at that time. This paper presents a sketchy history of sociographic literature from the 1930s to the beginning of Sándor Tar’s literary career in the late 1970s.

Keywords: literary sociography, sociographic literature, modernism, genre, prose poetics

A szociográfia egyrészt tudományág, a szociológia egyik elméleti területe, másrészt empirikus leíró módszer és gyakorlat. Mint elmélet, a 19. századi pozitivizmus szellemi örökségéből táplálkozik, míg empirikus gyakorlati tevékenységként Rudolf Steinmetz és Ferdinand Tönnies tanításai nyomán vert gyökeret

a szociológiai diszciplínában.¹ A szociográfia kifejezés a magyar nyelvben ugyanakkor sajátos értelmezési keretbe ágyazódik. A 20. század 30-as éveitől egy olyan sajátos irodalmi korpusz műfaji jelölésére² használjuk, amely terjedelmétől függően hol a regénnyel, hol az elbeszéléssel mérhető össze. Az irodalmi szociográfia műfaja sok vitát generál, időről-időre újradefiniálódnak kapcsolódási pontjai az irodalom fő áramaihoz (legfőképpen természetesen a prózához) képest. Újra és újra felmerülő kérdés az is: „vajon az irodalmi szociográfia értékének feltétele-e tudományos igazsága? Van-e szerepe, mi a szerepe az írói egyéniségnek, személyiségnek, a művészi fogékonyságnak egy olyan műfaj esetében, amely objektivitásra törekszik? Valódi, létező műfaj, aminek története van, vagy csak egy irodalomtörténeti vákuumtermék?”³

A szociológián belül is léteznek álláspontok, melyek szerint az emberi viselkedést és a társadalom komplex formáit jobban feltárhatja egy olyan megközelítés, „amelyben szerepe van a művészi fogékonyságnak és az írói személyiségnek, mint a személytelen tesztekre, felmérésekre és statisztikákra támaszkodó számítások.”⁴ Az ezzel vitázó álláspont szerint ugyanakkor a szociográfiai perspektíva személyessége szükséges rossz, amelyet meg kell haladni, hogy objektív képet alkothassunk a világ vizsgált szegmenséről. Van tehát egyfajta kettősség, valamiféle *ontológiai differencia* ebben a műfajban, amely történetének megírását megnehezíti, ha nem lehetetlenné teszi.

Szili József a *Literatura* folyóirat 1984-es évfolyamában az irodalmi szociográfiáról mint *átmeneti műfaj*ról beszél. A fogalom értelmezéséhez szükségesnek látszik egy kisebb kitérő, amely az irodalmi szociográfia és az önéletrajzi próza műfaji párhuzamára hívja fel a figyelmet. Az átmeneti műfaj fogalma az 1970-es években jelent meg,⁵ de eredete véleményem szerint a 30-as évekre nyúlik vissza. Halász Gábor 1934-ben közölt egy kritikát⁶ Babits Mihály frissen megjelent könyvéről, az *Európai irodalom történetéről*, amelyben arról beszélt, hogy a korszak írásműveinek szembevető sajátossága a kevertműfajúság, vagyis a dokumentatív és a fiktív műfajok vegyítése. Kétségtelen, hogy a 30-as években a legkülönbözőbb társadalmi, poétikai és kulturális tapasztalatok felől érkező írók számára nyitott új horizontot a dokumentarista poétikai szemlélet, vagyis egyfelől az irodalmi szociográfia, másfelől az önéletrajz, illetve az emlékező beszéd. Kassák 1924-ben kezdte írni életregényét, amely folytatásokban jelent meg a *Nyugatban* 1924 és 1935 között. Márai *Egy polgár vallomásai* című regénye 1934-ben, Illyésé (*Puszták népe*) 1936-ban,

¹ BARTHA 2013. 92.

² GAÁL 1937. 407.

³ SZILI 1984. 49.

⁴ SZILI 1984. 49.

⁵ TAMÁS 1976.

⁶ HALÁSZ 1981.

Veres Péteré (*Számadás*) és Remenyik Zsigmondé (*Bűntudat*) 1937-ben, míg Móriczé (*Életem regénye*) 1938 és 1939 között jelent meg, hogy csak az időtállóbbakat említsem. Érdekessége ennek a hevenyészett listának, hogy több olyan szöveget tartalmaz, amely az irodalmi szociográfia műfajának is hivatkozási pontja.

Kiemelt jelentőségű Nagy Lajos *Kiskunhalom* (1934) című műve, amely megítélésem szerint az 1930-as évekből meghatározó példája a dokumentációt a fikcióképzéssel ötvöző új típusú látásmódnak. „A fiktív cím ellenére egyértelmű, hogy a könyv az író szülőfalujáról, Apostagról, egy Duna-Tisza közötti faluról szól. Módszere a modern expresszionista irodalomban és filmben kidolgozott, Nagy Lajos által nagyon kedvelt szimultanista technika. A falu egy napját írja le, 1933. augusztus 17-ét az első, pirkadati kapavágástól a másnap hajnali első kapavágásig.”⁷ Veres Péter *Az alföld parasztsága* című művében, melyet az író 1934 őszén, egyhónapos börtönfogságában vetett papírra, saját tapasztalatait írta meg a paraszti világról. A szöveg az alföldi parasztokat, a tájat, a mindennapi életet, az alföldi nép kultúráját, nyelvét, művészetét, zenéjét, táncait, öltözködését, mozgását, tisztálkodását, táplálkozását, szokásait, a gyerekek nevelését, a szórakozásokat, erkölcsét, a tulajdonhoz, szexualitáshoz való viszonyát, vallását, a szektákat, politikához, más társadalmi rétegekkel való kapcsolatát tárgyalja. Az évtized mára klasszikussá vált szociográfiái közül Szabó Zoltán (*A tardi helyzet*, 1936), Kovács Imre (*Néma forradalom*, 1937; *A kivándorlás*, 1938) érdemel még említést. A műfaj történetének meghatározó eseménye továbbá, amikor útjára indul a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat 1937-től, Sárközi György szerkesztésében. Az 1937/38-as évszorosozatban megjelent triász (Erdei Ferenc: *Futóhomok*, Féja Géza: *Viharsarok*, Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*) után hatalmi nyomásra nem jelenhetett meg több szociográfia ennek a vállalkozásnak a keretében, de ennyi is elég volt ahhoz, hogy a műfaj születésének, története korai szakaszának ikonikus vállalkozásává váljon. Olyannyira, hogy a műfaj az 1970-es évek végén történő újjáéledése kapcsán Berkovits György és mások révén hivatkozási pontja lett az ezredvégi dokumentarista próza alakulástörténeti reflexióinak.

Veres Péter ugyanebben az évtizedben írja önéletrajzában (*Számadás*, 1937), hogy az író akkor nyúl a dokumentarista témához, így például önéletíráshoz, emlékirathoz (szociográfiához?), ha nincs mondanivalója. Ennek kapcsán érdemes visszatérnünk egy rövid kitérő erejéig a már idézett Halász Gáborhoz, aki szintén utal erre a mozzanatra. Az ön-elbeszélés legitimációs bázisát jelentő öszinteség mozzanat a dokumentáció és a fikcionalitás feszültségét feloldani hivatott poétikai kihívásként (is) transzformálódik a szövegekben. Halász megfogalmazásában az önvizsgálat „[n]em a vallomások kényszere többé, mint Rousseau óta annyiszor, nem a feloldatlan feszültségek közt vergődő lélek erőfeszítései, még csak nem is

⁷ FENYŐ 2001.

a kortársi jellemzés goncourt-i hagyománya; mindkettő, gyónás és pletyka, téma lenne, külső feladattal birkózás, míg az új autobiográfiák legjellemzőbb vonása *a témától menekülés*, a megtagadott formáló ösztön, a valóságért feláldozott költészet. Míg a régi önéletrajzoknál sohasem lehetünk biztosak, egy-egy jelenete valóban úgy játszódott-e le, ahogy írva van, vagy a hatás kedvéért idomultak az események, az újaknál, sajnos, nincs okunk és jogunk kételkedni; minden úgy volt az életben, csak éppen másképpen kellene lennie a papíron. Az igazán nagy mű ma is és örökké *Dichtung und Wahrheit*. Talán az egy Kassáknál lesz az őszinteség éppen végletességével művészivé; a szókimondás groteszk, életellenes, tehát már költői eszköz. És a szaporodó kötetek felett ott lebeg az írói szempontból jótékony hazugság: a magát kereső személyiség utólagos konstrukciója, a torlódó évek célja és értelme.”⁸

A „témától való menekülés” mozzanata – szövegszerűen vagy koncepcionálisan – az összes jelzett opusban megjelenik. Kassáknál a művészi ábrázolás és az életesemények „reflexét” adó dokumentálás kettősségében, Márainál a polgársággal, illetve a „polgári realizmussal” szembeni elvi és poétikai kételyek felfedésében, Illyésnél a szociográfia és az önéletírás műfaji keveredésében, Veresnél az író politikai, ideológiai és művészi elkötelezettségét legitimáló koncepcionális önreflexióban, Móricznál a személyes és közösségi sors egymást átfedő realista koncepciójában, míg Reményiknél a személyes múltfeldolgozást helyettesítő családtörténeti nézőpontban.

A „hazugság” kifejezéssel nyilvánvalón az önéletrajz poétikájának arra az újabb elméleti kérdésfelvetésekben igen gyakran hangoztatott mozzanatára⁹ utal Halász, amely a fikcionalitás és az önéletírás viszonyát tematizálja. Az idézet cikk Babits olvasónaplóként szcenírozott irodalomtörténetét veszi górcső alá, mégpedig kontextuálisan, pontosabban az 1930-as évek irodalma különféle beszédmódjainak, e beszédmódok radikálisan eltérő poétikájának és retorikájának a figyelembevételével. Halász nem az irodalomtörténet, hanem az önéletírás kontextusában tárgyalja Babits könyvét. Nem az a történeti alakzat érdekli benne, amely irodalomtörténetként tételezi (vagy, még inkább, tételezhetné), hanem legfőbb hibájából, fogytékosságából formálja meg legnagyobb erényét: egy történeti munka jelmezét felöltő személyes írói vallomás mivoltát. Babits irodalomtörténete („európai szemléje”) ebben az értelmezési keretben csak ürügy, „lényegében önarckép, egy ízlésformáé, vagy ami evvel egyet jelent, egy ifjúságé.”¹⁰ Az európai irodalom történetét mesterien megformált arcképek sorozataként értelmezi, amelyek azonban szükségképpen magukon viselik az alkotó művész keze vonásait. „Jó arcképet rajzolni idegenről is csak úgy lehet, ha magunkból viszünk bele vonásokat,

⁸ HALÁSZ 1981. 622.

⁹ Ehhez: THOMKA 2001. 140–156.; MEKIS 2002. 36–39.

¹⁰ HALÁSZ 1981. 622.

az objektivitás előfeltétele a közvetlen kapcsolat. (...) Nichts ist ausser uns, was zugleich in uns wäre – mondotta Goethe.(...) Babits Proteusként ölt más és más alakot, mégis mindig saját magát a felidézett írókban, visszaadva a kölcsönt, amit felvett tőlük, a maga képére és hasonlatosságára formálva azokat, akik őt formálták.”¹¹ A Halász által detektált poétikai jelenség, amelyet újabb keletű kifejezéssel élve szubjektumpozícióként konstruált elbeszél én-be transzponált elbeszélő én-ként határozhatnánk meg, nem csupán Babits művének, de a jelzett, az 1930-as években megjelenő szociografikus és önéletrajzi szövegeknek is sajátja. Mindebből az irodalmi szociográfia kettős, ontológiai és történeti explikációja számára az a legfontosabb, hogy igazolva látjuk, már a korszak teoretikusai, kritikusai is detektálják bizonyos műfajok átmenetiségét.

Szili József összegzésében a szociográfiai műfaji kódjainak átmenetisége kettős jelentésmezőben értelmezhető. A szociográfia egyrészt azért átmeneti műfaj, mert, hasonlóan az önéletíráshoz, az emlékiratokhoz, nincs rögzíthető, korszakokon átvívelő műfaji kódrendszere, valójában minden korszakban, ahol megjelenik, idomul a környező epikai műfajok kódjaihoz. A műfaji transzgresszió másik aspektusa abból adódik, hogy az irodalmi szociográfia olyan korszakokban dominál, amelyekben a próza válságban van, ahol átmeneti prózapoétikai jelenségek utalnak valamilyen erőteljes, detektálható műfaji várákozásra (eposz, nagyregény stb.).

Szili szellemes megjegyzése szerint, ha a szociográfia valóban átmeneti műfaj, akkor valószínűleg még tart a 80-as évek magyar irodalmában, és ez tendenciának tűnik, hiszen az egész évtizedre jellemző a kevert formák túlsúlya, de legalábbis erős jelenléte. Kérdés ugyanakkor, kiterjeszthető-e ez az ítélet a magyar prózairodalom egészére, vagyis a mai irodalmi jelenségekre is. Szili 1984-es cikke azért jelentős még mai szemmel is, mert az irodalmi szociográfia műfaját nem nemzetközi jelenségként, vagy „az irodalom műfaji struktúrájának szabványos fajtájaként” próbálja meg leírni, inkább azt mutatja meg „milyen nehézségekbe ütköznek az ilyen elgondolások, mennyire különböző és mennyire átmeneti jellegű az az anyag, amelyre támaszkodni kívánnak, s mennyire függenek az egyéni és közösségi ízléstől és értékeléstől.”¹²

A szociográfiai és a hagyományos irodalmi formák (esszé, memoár, én-regény, útirajz, vallomás, riport és novella) metszéspontjában a „nagy vagy legalábbis standard irodalmi kifejezés egyik potencióális formája lelhető fel. (...) Ami tüzetesebb vizsgálatot érdemel, az az, hogy milyen kölcsönhatás van az ilyen típusú írásművek termelése és kritikai, elméleti értékelésük között, illetve mire alapulnak az írók, kritikusok és teoretikusok (...) erőfeszítései avégett, hogy az irodalmi szociográfia kategóriáját az irodalom autonóm, noha talán csak átmeneti műfajként

¹¹ HALÁSZ 1981. 622.

¹² SZILI 1984. 53.

ismerjék el.”¹³ Vagyis Szili szerint a szociográfiai látásmódot a kritikai érdeklődés inspirálta, erősítette a műfaj történetének különböző szegmenseiben. Az irodalmi szociográfiának ugyanis nem csupán esztétikai-poétikai karakterológiája, hanem társadalmi funkciója is van. Mint azt Hans Robert Jauss az *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* című tanulmányában írja, egy adott mű rangja nem a keletkezés életrajzi vagy történelmi körülményeitől függ és nem is a műfaj-fejlődésben elfoglalt helyétől, sokkal inkább a hatás, befogadás, utóélet kritériumaitól.¹⁴ Az irodalmi szociográfia műfajához tartozó szövegek kortársi recepciója adekvát módon jelzi a befogadói közeg történelemre, illetve a társadalmi viszonyok különböző szegmenseire való rálátásának korszakos változását. A 30-as évek irodalmi szociográfiáinak egyik meghatározó ismérve a szövegbe kódolt és gyakran explicit módon is megfogalmazott (például Illyés Gyula *Puszták népe* című művében) társadalomkritikai mozzanat. Ezek a szövegek nem pusztán esztétikai funkciójukkal kívánnak hatást gyakorolni az olvasóra, de konkrét társadalmi interakciót is kezdeményeznek, aktivizálják a befogadó társadalmi folyamatokra reflektáló érzékenységet. „Az irodalom társadalmi funkciója és annak eleve adott lehetőségei csak ott derülnek ki, ahol az irodalmi élmény behatol olvasójának – »életgyakorlata« által meghatározott – elvárási horizontjába, befolyásolja világ-megértését, és így visszahat társadalmi magatartására is.”¹⁵

A korszak irodalmi szociográfiai alkotásai egyértelműen azzal hoztak újat a korabeli prózában, hogy az ún. valóságot leíró poétikai eljárásokat nem tekintették magától értetődőnek, hanem a tényszerűség, az objektivitás és a fikcióképzés ontológiai differenciáját műfaji kiindulóponttá téve egy műfaj esztétikai működés-módjához társadalmi funkciót kapcsoltak. Az irodalmi folyamat ezt a 30-as években általánossá, de legalábbis népszerűvé váló jelenséget a szociográfiai látásmód révén képes volt a későbbi korszakok felé is közvetíteni. Ennek eredményeképpen kapcsolható össze az ezredvég dokumentarista érdeklődése a 30-as évekkel, vagyis az időközben kanonizálódni látszó irodalmi tradíció továbbélése igazolhatóvá válik. A szociográfiai látásmódot alkalmazó poétikai eljárás áthagyományozódásának egyik lehetséges oka tehát abban ismerhető fel, hogy adott szövegnek – sok más eszköz mellett – ezáltal nyílik lehetősége arra, hogy esztétikai vonatkozása-in túllépve a társadalmi funkciót is betöltő alkotások sorába illeszkedjék. Vagyis „így képes szokatlan esztétikai forma révén egy irodalmi mű arra, hogy áttörjön olvasói elvárásain, és feltegye nekik a kérdést, amivel a vallás vagy az állam által elismert erkölcs addig adós maradt.”¹⁶

¹³ SZILI 1984. 54.

¹⁴ JAUSS 1997. 36–84.; különösen 38–39.

¹⁵ JAUSS 1997. 76.

¹⁶ JAUSS 1997. 83.

További probléma a szociográfiai látásmód történeti explikációja számára a műfaj azon sajátossága, amelyet az „irodalmi” előtag vonatkozási pontjai okoznak. Utaltam már arra a sajátosságra a műfajjal kapcsolatban, hogy a magyarban a szociográfiát olyan jelentéssel is használjuk, melyre más nyelvekben nincsen példa: egy olyan irodalmi műfajként, mely a 19. század második felében jelentkezett hazánkban és az 1930-as években élte hőskorát.¹⁷ A műfaj mellé álló kritikusok felvetették a kérdést, hogy az irodalmi szociográfia értékének feltétele-e a tudományos igazolhatóság. Ez azért volt jogos, mert a szociológusok eltérő véleményen voltak az irodalmi szociográfiának a szociológiában elfoglalt helyét illetően. Társadalomtudások egy csoportja úgy vélte, hogy az irodalmi szociográfia jobban megközelíti az emberi viselkedés és a társadalmi mozgás összetett formáit, ami a művekben fellelhető személyes hangnemnek és művészi fogékonyságnak köszönhető. Azonban egy másik csoport véleménye szerint csak egy átmeneti műfajról van szó, mely időlegesen vákuumot tölt ki a magyar irodalomban. Ezzel a véleménnyel együtt is elfogadták az irodalmi szociográfia irodalmi értékét, valamint azt, hogy valóban rávilágít egyes társadalmi jelenségekre.¹⁸

Az irodalmi szociográfia célja a 30-as években az volt, hogy megismertesse és megértesse a nyilvánossággal a magyar társadalomban bujkáló gondokat. Azonban erre a tudósok nem voltak képesek, mert tudományos stílusú munkáik nem terjedtek el szélesebb körökben. A problémák felszínre hozásában azok az írók voltak sikeresek, akik a szépirodalmat ötvözték a tudományossággal. Felelősséget éreztek a nép sorsa iránt, fel akarták rázni az országot, hogy az általuk leírt áldatlan állapotok javuljanak. Írásos dokumentumokból származó ismereteket vegyítettek a tapasztalataikkal. Stílusukat a közvélemény is be tudta fogadni, hiszen a valóság ábrázoláshoz szépirodalmi eszközöket használtak, ezáltal pedig művészi élményt is nyújtottak, ezzel kilépve a tudományosság keretei közül.¹⁹ Ennek is köszönhető, hogy az irodalmi szociográfiát tárgyaló explikációkban gyakran elmosódik a határ az irodalmi és a tudományos szociográfiák között. Így irodalmi szociográfiának nevezhetünk szinte mindent a művészi igényű társadalommegjelenítéstől a napilapokban megjelenő riportokig.²⁰

A megjelölt időszakhoz képest talán nem érdektelen egy kis irodalomtörténeti kitérőt tenni. A magyar irodalomban korábban is voltak olyan művek, melyek a lakosság valamely rétegének életviszonyait elevenítették meg, néhol művészi eszközökkel. Ilyen volt a 18. században Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című műve, melyben a német államismereti iskola hatása alatt hasonlította össze az alföldi

¹⁷ SZILI 1984. 49.

¹⁸ SZILI 1984. 49.

¹⁹ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 5.

²⁰ BORBÁNDI 1989. 93.

magyar, a tót és a német, oláh falutelepülések formáit, földrajzi, népi és gazdasági viszonyait. Honi kontextusban az első olyan mű, mely inkább szociográfia volt, mint szépirodalom, báró Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című alkotása volt, melynek hat kötete 1868 és 1873 között jelent meg.²¹ Részletesen leírja Székelyföld tájait, lakosságának történetét, hagyományait, gazdasági és művelődési viszonyait. Ezt a hat kötetet tekintjük az első magyar faluvizsgáló műnek is. Ebben olvasható a „Néppel a népért!” kifejezés, mely a népi írók és a Nemzeti Parasztpárt jelszava,²² valamint az 1930-as évek szociográfiájának előzménye lett.²³

Közel húsz évnek kellett elteltie, mire megjelent a következő ilyen jellegű műcsoport. A sorban az első Bartha Miklós *Kazárföldön* című írása volt 1901-ben, amely részletesen kifejtette Kárpátalja szociális gondjait, illetve a nagybirtokokon élő cselédség nyomorúságos körülményeit. Nemsokára a *Magyar Gazdák Szemléje* folyóirat szociográfiai jellegű közmonográfiákat közölt. A századforduló egyik legjelentősebb mozzanata Jászi Oszkár *Az új Magyarország felé* című programadó cikkének a megjelenése volt 1907-ben, mely egyértelműen fejezi ki, hogy a nyugati országokhoz való felzárkózás előfeltétele az ország feltérképezése és megismerése. Ezzel bizonyította a szociográfia létalapját, de ezt politikai tettek nem követték. Ekkoriban módszeres szociográfiákat a *Husadik Század* folyóirat jelentetett meg, mely a Társadalomtudományi Társaság lapjaként működött.²⁴ A folyóirat munkatársai már nem ösztönösen, hanem tudományos felkészültséggel dolgoztak, és hatottak a későbbi falukutatásra is.

Ebben az időszakban Jászi Oszkár körül csoportosult polgári radikális gondolkodók végül Braun Róbert vezetésével széles társadalmi bázist céloztak meg, és az 1920-as években elsőként fordultak a nyugati alapokon nyugvó szociográfiákhoz, hogy tudományos szempontból megbízható művek szülessenek, és ők váltak a kérdőíves felmérési eljárás úttörőivé. Azonban ennek köszönhetően merev és sematikus módszereik miatt a magyar társadalom sajátosságai rejtve maradtak. 1913-ban Braun Róbert megalapította a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályát, majd még ebben az évben megjelentette *A falu lélektana* című írását. Szintén Braun Róbert vezetésével jött létre a *Husadik Század* utódaként a *Századunk*, amely polgári radikális folyóirat volt, ahol főként baloldali színezetű szociográfiákat jelentettek meg.

A szociográfia magyarországi intézményesülésében, illetve a falukutató mozgalom megindulásában az első lépés Teleki Pál nevéhez köthető, aki 1924-ben megalapította a Magyar Szociográfiai Intézetet. Ennek előzménye, hogy Európában

²¹ BORBÁNDI 1989. 94.

²² BORBÁNDI 1989. 94.

²³ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 6.

²⁴ BORBÁNDI 1989. 95.

már egyetemeken oktatták a tudományos szociográfiát. Az intézet kereteiben kormánytámogatással zajlott szociológiai és szociográfiai problémák tisztázása, illetve elősegítette a társadalomtudományok népszerűsítését.²⁵

A két világháború között egyre meghatározóbbá vált a szociográfia és a geográfia kapcsolata. Ennek köszönhetően Teleki Pál és Milleker Rezső közös programot dolgoztak ki az ország gondjainak feltérképezésére. Bár munkáik során egyfajta kritikus hangot ütöttek meg, de a fennálló hatalmi viszonyokat nem feszegették, és a felvetett problémára sem kínáltak megoldási javaslatot. Azonban kis túlzással így az 1937-ben meginduló *Magyarország felfedezése* sorozat előfutárának tekinthetők.²⁶

1925-ben jött létre a Magyar Társadalomtudományi Társulat, amely szociológiai és szociográfiai kérdésekkel foglalkozott.²⁷ Még ugyanebben az évben alakult meg a Bartha Miklós Társaság, jobboldali kezdeményezésre. Annak célja „sorsproblémák tudományos igényű tisztázása” volt. A Szász Béla és Asztalos Miklós vezetésével létrejött csoportosulás – legalábbis kezdetben – politikamentességet hirdetett. Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső nyomdokain próbáltak haladni. A Bartha Miklós Társaság ifjúsága elfogadta elődeik eszméit, mivel ők érzékelték a legpontosabban a magyarság megmentésének igazi, hosszútávon biztos megoldását. Vallották, a magyarság megmentő ereje a parasztság, tehát ezt a réteget kell felemelni. Elkerülhetetlen volt a földreform, a szegény népréteg szociális helyzetének javítása, oktatása, jogvédelme. Mindezt nemzeti alapon kívánták megvalósítani. A Társaságnak saját kiadója volt, mely könyveket jelentetett meg. *Új Magyar Föld* címmel saját folyóiratot is kiadtak, melynek munkatársai voltak többek között Illyés Gyula, Kodolányi János, Féja Géza és József Attila.²⁸ Itt jelent meg József Attila és Fábíán Dániel „Ki a faluba!” című röpirata is. Fábíán Dániel vezetésével 1927-től a fiatal értelmiség legjelentősebb csoportja lett.²⁹

Az 1920-as évek második felében két egymással rokon jelenség kezdett kibontakozni. Az egyik egy fiatal értelmiségiekből álló csoport, melynek tagjai a középosztályba tartoztak, illetve oda igyekeztek bekerülni. Társulásaikban egyre többen gondolták úgy, hogy a társadalom reformokra szorul, és kevésnek tartották, hogy a kormányzat csak felületes változtatásokra volt hajlandó. A másik jelenség az első világháború után indult írói nemzedéken belül kialakult fiatal költőkből és prózaírókból álló kis csoport volt, melynek tagjait szinte semmi nem kötötte össze, mégis hasonlóan reagáltak környezetük állapotára. Élénken érdeklődtek

²⁵ BARTHA 2013.

²⁶ BARTHA 2013.

²⁷ BARTHA 2010.

²⁸ BORBÁNDI 1989. 98.

²⁹ NÉMEDI 1985. 27.

a parasztság sorsa iránt, és irodalmi hagyományuk Petőfi Sándor, Ady Endre és Móricz Zsigmond munkásságán alapul Céljuk az volt, hogy a művészetükkel nemzeti szolgálatot téve tudósítsanak és cselekvésre készítsék a társadalmat. Legjelentősebb képviselőik Erdélyi József, Kodolányi János, Tamási Áron és Illyés Gyula voltak.³⁰ Alapvetően mind a két mozgalom a parasztság pozitív megítéléséből indult ki, úgy vélték, hogy náluk kell kezdeni a társadalmi reformokat, de az egész társadalmat egészében nézték; összhangban a polgárságot, a munkásságot, a parasztságot és a középosztályt is.

A szociográfia mint irodalmi műfaj tehát a 30-as években élte első virágkorát. Jeles művelői a parasztság hétköznapi létének tényeit csoportosították, tárták fel adatszerűen pontosan. Ennek köszönhetően ekkoriban döbben rá az értelmiség, hogy a nemzet gyökerének tekintett parasztság milyen iszonyú körülmények között él.³¹ A műfaj megjelenésének a Trianont követő tanácstalanság és kilátástalanság adott további alapot. Az első világháború után a társadalom egésze próbált választ keresni arra, hogy hogyan lehet a történetek után talpra állni. A hivatalos, politikai válasz a külső területi revízió volt, melyet azonban az 1930-as években bekövetkező gazdasági válság hiúsított meg. Így nyert teret a belső társadalmi revízió gondolata, melyhez szükség volt a társadalmi szerkezet felülvizsgálata, legfőképp a földtulajdon alapján. A felülvizsgálat magában hordozza a társadalom bajainak feltárását és egészséges irányba terelését.³²

Ebben az időszakban, az 1920-as évek második felében jelentkező két párhuzamos jelenség találkozásából teljesedett ki a népi írói mozgalom. Az új írói nemzedék jelentkezését Németh László jelentette be 1928-ban *Népiesség és népiség* című írásában. Szerinte az új írónemzedék nem a közízlést akarja kiszolgálni, hanem a magyarságra és a föld népére figyelve „a magyar kultúra tüzét szeretné fellobbantani az egész népben.”³³

Az új írói generáció első közös megjelenésére 1929. február 27-én került sor Budapesten, a Bartha Miklós Társaság „Új Magyar Föld költői est” rendezvényén, melyet Németh László nyitott meg *Népi író* című előadásával, mellyel nevet is adott a társaságnak. Németh elképzelése a *harmadikutas* fejlődés eszméje volt. A nép felé fordulás teljes programját jelezte ez a fejtegetés, melyet az ifjú írók, költők magukévá tettek. Elsődleges jellemzőjük, hogy a magyar nemzet megújulásának lehetőségét a parasztságban látták. Ahhoz, hogy az ország helyzete megváltozzon, először a parasztság siralmas helyzetén kell lendíteni, hangoztatták. A nép romlatlanságában, kiaknázatlan erejében bíztak. A nemzet fogalma évszázadokon

³⁰ BORBÁNDI 1989. 126.

³¹ BÉLÁDI – RÓNAY 1990.

³² FENYŐ 2001. 16–22. skk.

³³ BORBÁNDI 1989. 129.

át egyet jelentett a nemesség fogalmával. A nem nemesi rétegek ki voltak belőle zárva. Ezzel a tradicionális felfogással szakítottak most végérvényesen.³⁴

A népi megnevezéshez a továbbiakban is ragaszkodtak, mely mellett mindig két fő érvet hoztak fel. Az egyik egy szemantikai jellegű, miszerint a népi az, ami közvetlenül a néptől származik, a néphez tartozik, az által lett. A népies a népihez csak hasonló, azt utánozza. Gombos Gyula szerint: „az egyik jelleg és tartalom, a másik mindennek az utánzata, erőlködés és mimikri, hogy olyan legyen, mintha...”³⁵ A másik érvük politikai, ugyanis el akarták különíteni a politikai és irodalompolitikai célokat is követő mozgalmukat a csak irodalmi népiességtől. A népi írók munkássága a nemzeti megújulást és a társadalmi változást egyaránt célozta.³⁶

1932-re a szociográfiai mozgalmak közül csak a szegedi Bethlen Gábor Kör maradt meg, melynek önálló szociográfiai műhelye is volt. A többi felbomlott vagy radikálisabb politikai irányba fordult. A Bethlen Gábor Kör legtöbb tagja irodalmi és művészi érdeklődésű volt, szakszerűség és minőség jellemezte a munkásságukat.³⁷

Az 1930-as években megjelenő új mozgalmak már a politikai úr kitöltésére is vállalkoztak. Az első jelentős intézménye Németh László „egyszemélyes” folyóirata, a *Tanú* volt, mely 1932 őszétől 1937 tavaszáig működött. 1934-ben Németh László, Gulyás Pál és Fülep Lajos elindították a *Válasz* folyóiratot. Eredetileg európai látókörű nemzedéki fórumnak szánták, mely érdeklődéssel fordul a szegény parasztság felé. Úgy vélték, hogy a feudalizmus akkor szüntethető meg, ha az alsó paraszti rétegek új öntudatra ébrednek. Ugyanakkor nem kizárólag népi orgánum volt, olyanoknak is helyet adott, akik nem tartoztak az alapító népiek szűkebb köréhez. A legjelentősebb mozgalom az 1932–1934 között működő Márciusi Fiatalokból 1936-ban létre jött *Márciusi Front* volt. Célja a népi írók művei által sugallt reformpolitika megindítása volt, azt vizsgálta, mit lehetne tenni annak érdekében, hogy a nemzeti és társadalmi felszabadulás országos ügy legyen. A mozgalom azonban egyre inkább politikai befolyás alá került, és a népiek közül néhányan nem voltak meggyőződve arról, hogy szükséges egyáltalán. Igazi munkát az egyetemi hallgatók végeztek, mert az írók óvakodtak a politikai akciókban részt venni. Csak néhány folyóirat állt melléjük, mint például a *Válasz*. A kellő apparátus hiánya annak is volt köszönhető, hogy az írók nem tudták, hogyan működtessenek egy olyan egyesületet, mely politikai feladatokat is ellát, így a társaság egy laza, tudatos és határozott irányítás nélküli szervezetté vált. A *Márciusi Front* 1937 tavaszától 1938 tavaszáig jelentős politikai erő volt, de már 1937-ben konfliktus alakult

³⁴ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 8.

³⁵ Idézi BORBÁNDI 1989. 133.

³⁶ BORBÁNDI 1989. 133.

³⁷ NÉMEDI 1985. 27.

ki a tagok között, hogy a továbbiakban politikai vagy szellemi mozgalomként létezzen-e. Parlamenti védelem híján tömeges bázisra lett volna szükségük, amivel azonban nem rendelkeztek, végül mégis politikai mozgalom maradtak. 1938-ban a terjedő szélsőjobboldali politika miatt a népi mozgalom háttérbe szorult, és még ez év tavaszán megszűnt a *Márciusi Front*.³⁸

Némédi Dénes már idézett könyve szerint – amely a 30-as évek népi mozgalmainak szociográfiai vállalkozásait elemzi – innen eredeztethető az 1930-as évek fiatal „amatőr” szociográfusainak a társadalmi viszonyok leírásán túli elkötelezettsége, amely nem csupán rögzíteni, leírni igyekszik a fennálló viszonyokat, de ezt közölni, közvetíteni is akarja a társadalom felé. „A cél megismerni és megismertetni.”³⁹ Az irodalmi szociográfia születése körüli népi-baloldali mozgalmak szinte mindegyike hangoztatta azt a nézetet, miszerint nem elég a problémákat tudományos munkával feltárni, azokat meg is kell ismertetni a széles közvéleménnyel, hogy azok országos szinten tudatosuljanak. Erre a tudósok nem voltak maradéktalanul képesek. Feltárni feltárták a problémákat, de azokat szigorúan tudományos munkákban rögzítették, így azok csak tudós társaiknál találtak befogadásra.

A 30-as években olyan – jórészt – fiatal írók, költők, ún. polgári-értelmiségiek voltak erre alkalmasak, akik a mainstream irodalmi (pl. *Nyugat*) és társadalomtudományi (pl. a Teleki-féle *Magyar Szociográfiai Intézet*) törekvések háttérében sikeresen ötvözték a szépirodalmat a tudományossággal. Azokról az írókról van itt szó, akik felelősséget éreztek a nép sorsa iránt és fel akarták rázni az országot, hogy az általuk áldatlannak leírt állapotok valamelyest javuljanak. Az általuk elkészített munkák olyan stílusban íródtak, melyet a közvélemény is be tudott fogadni, sok esetben szépirodalmi, művészeti élményt nyújtva amellet, hogy a valóság ábrázolására törekedtek. Nálunk tehát a szociográfia azért nem tisztán tudományos műfaj, mert nem csak társadalomtudósok művelték. Elvileg ugyan a szociológia gyakorlati terepe, szaktudósok művelik, de Magyarországon sajátos utat járt be a műfaj kialakulása, illetve története.

A századfordulótól a szociográfia és az irodalom szoros egymásmellettségét, s a legkiemelkedőbb művek esetében – gondoljunk Illyés Gyula *Puszták népére* vagy Féja Géza *Viharsarkára* – a szociográfia és az irodalom egybeesésének tényét állapíthatjuk meg. A magyar irodalmi szociográfia lehetséges történetének nagy valószínűséggel ez lenne a sarokköve. Monografikus feldolgozásra Borbándi Gyula (*A magyar népi mozgalom*, 1983), Némédi Dénes (*A népi szociográfia, 1930-1938*, 1985) és Cseke Péter (*A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, 2008) műveit leszámítva, melyek a népi mozgalmakkal foglalkoznak, mindeddig nem nagyon vállalkozott senki, mindazonáltal óriási irodalma gyűlt össze a témának, jórészt

³⁸ BORBÁNDI 1989. 133.

³⁹ NÉMEDI 1985.

cikkek és recenziók, könyvismertetések, kritikák formájában. A legtöbbje ezen reflexióknak már-már szinte kliséként eredezteti a 20. század 20–30-as éveitől a műfajt, s a falukutató mozgalmakhoz kapcsolja. A falukutató mozgalom – mint láttuk – két úton haladt, melyek persze nem váltak el egymástól élesen: az egyik Teleki Pál nevéhez köthető (és a *Magyar Szociográfiai Intézethez*), a másik a *Bart-ha Miklós Társasághoz*. Utóbbinak szlovákiai előzménye a *Sarló* nevű társaság. „Laza mozgalma volt ez azoknak a magyar fiataloknak, akik Trianon után sajnálatosan a határon kívül találták magukat. (...) Programjuk között szerepelt a falujárás, a szociográfiai adatok gyűjtése, mindezeket szociográfiai elemzések előkészítésére használták fel.”⁴⁰ Eredetileg konzervatív kötődésű, de ide kapcsolható a szegedi *Bethlen Gábor-kör*. A csoport tagjai a 30-as években új szervezeti formát kerestek maguknak, 1931-ben létrehozták a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát*, melyben a művészi-irodalmi vonal dominált. Részt vett a szervezetben Radnóti Miklós, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Hant Ferenc. Bár nem volt tag, mégis kötődött ide Bibó István is. Hasonló mozgalmat hirdetett meg 1932-ben az *Előőrsben*, Bajcsy Zsilinszky lapjában, Féja Géza. Ez volt a *Márciusi Fiatalok*, a programjuk szerint a megoldás fő eszköze a szociográfia.

Adódik tehát a kérdés: vajon érinti-e a magyar irodalmi szociográfia, illetve a szociográfiai látásmód története a népiek és urbánusok ellentétét? Az urbánusok azt vetették szemére a másik tábornak, hogy túlságosan is a parasztságban gondolkodnak. Szemükben a népiek szűk látókörűek, provinciális szemléletűek voltak. Magukat a városi életforma, a nyugat-európai szellemiség, a polgári értékrend képviselőinek tartották. A népiek szintén vádakkal illették Ignotusukat. Mégpedig azal, hogy érzéketlenek a magyar parasztság, illetve annak szenvedései iránt. Vagyis a perspektíva, a nézőpont kérdéséről van szó, ami az irodalmi igényű szöveg hitelességének a kérdését veti fel. A Lukács György-féle realizmussal szemben Móricz írásművészetének a naturalizmus felé való elmozdulását lehetne említeni, illetve azt a típusú valóságábrázoló stratégiát, amely a mimézisen túl valamiféle sajátos excentrizmussal él. Ez egyrészt túlmutat a realizmus ábrázolásetztétikai kiindulópontján, másrészt szoros kapcsolatot is feltételez vele prózapoétikai értelemben.

Az irodalmi szociográfia történeti explikációja felveti annak kérdését, vajon érintse-e a magyar irodalmi szociográfia (a szociográfiai látásmód) története a társadalomtörténet politika-történeti szegmenseit. Ezen a ponton az irodalmi szociográfia történeti vizsgálata a társadalom-, illetve politikatörténet diskurzusával érintkezik.

Visszatérő elem a műfaj történetében a szociográfus írók és a mindenkori hatalom közötti konfliktusok sora. A kormányok a 30-as években igyekeztek a szélsőséges elemeket visszaszorítani. A szélsőjobboldal terjeszkedését megakadályozandó

⁴⁰ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 8.

örizetbe vették Szálasit és társait, a nyilas pártot pedig feloszlatták. Az egyenlőséget fenntartva a baloldal erősödését is próbálták meggátolni. Ebbe esetenként a népi írók is belekerültek. Ezt legjobban a különböző íróperek illusztrálják, melyekben a rendszerellenes kritikákkal szembeni védekezés is megnyilvánult. Vagyis a szociográfiai látásmód mindenkor valamiféle politikai-ideológiai (és persze esztétikai) ellenzékiiséget is jelent. Az első eljárásra Féja Gézával kapcsolatban került sor. A *Viharsarok* 1937-ban látott napvilágot, s nem sokkal megjelenése után az államügyészség lefoglalta és elkobozta a példányokat. Majd vádat emeltek a szerző ellen osztály elleni izgatás miatt. Félját a per eredményeképpen elbocsátották tanári állásából, és két hónap szabadságvesztésre ítélték. Hasonlóan járt Kovács Imre is *A néma forradalom* című szociográfiájával. Őt szintén izgatás és nemzetgyalázás vádjával állították bíróság elé. Büntetése három havi fogház, hivatalvesztés és politikai jogainak felfüggesztése lett. Ebben az évben sajtóper folyt még többek közt Illyés Gyula ellen is. 1938-ban Erdei Ferenc került a hatóság látóterébe, aki ellen nemzetgyalázás vádjával indítottak eljárást.

Ahogy megjelentek az újabb és újabb szociográfiai munkák, érkeztek bírálatok a tudományos oldalról is. A műfaj egyre inkább zavarba hozta mind a tudományos, mind az irodalmi szcénát, hiszen éppen e kettő határán mozgott. Rézler Gyulának⁴¹, aki megírta a két háború közötti társadalomkutatás áttekintését, egyik fő kritikai észrevétele az, hogy a falukutatók műveikkel azt akarták elérni, hogy a kormányzat bizonyos társadalmi osztályok érdekében megfelelő intézkedéseket tegyen. Ez azt jelenti, hogy politikai célokat tartottak szem előtt. Rézler szerint azonban a tudománynak politikamentesnek kell lennie. A politikai célkitűzés abból is kiviláglik, hogy a falukutató könyvek csak olyan társadalmi csoportokkal foglalkoztak, amelyeknek anyagi és társadalmi helyzete beavatkozást kívánt. Mindez Rézler szerint azzal járhat, hogy a következőkben is csak olyan szociográfiák jelennek meg, amelyek a nyomorban lévő alsóbb osztályokat vetik vizsgálat alá.

A történeti reflexió sajátos cezurális kérdéssel szembesül az irodalmi szociográfia esetében a második világháború után. 1948-ban politikai, ideológiai és társadalmi fordulat következett be, amely nem kedvezett a műfaj meglévő keretek közötti továbbélésének. Érdekes dokumentuma ennek az átmenetnek az 1949-es *Szemtanu* című kötet, mely a *Magyar Nap* (1947–1949) című politikai napilapban megjelent írói beszámolókból, riportokból válogatott. Érdemes idézni a rövidke előszóból: „Kis ízelítő a fiatal magyar népi demokrácia életéről ez a könyv...”⁴² Az előszó programként aposztrofálja az írók részvételét a társadalom új alapokra helyezésében, amennyiben az író is munkás, a maga eszközeivel járul hozzá a szocializmus építéséhez. Érzékelhető az előszóban valamiféle – természetesen felülről megszabott, propagan-

⁴¹ RÉZLER 1943.

⁴² SZEMTANU 1949. 5.

disztikus céloknak alárendelt – kritikai igény: „A valóságról, a jellemzőről igyekeztek beszámolni a magyar írók. Örültek a jónak, de nem hunyták be a szemüket a hibák, zavarok és sutaságok felett sem.”⁴³ Illyés Gyula, Déry Tibor, Zelk Zoltán, Veres Péter, Heltai Jenő, Karinthy Ferenc stb. jelentek meg a kötetben, vagyis olyan szerzők, akik társadalmi és esztétikai szocializációja a régi rendszerben történt. Kiemelendő ebből a szempontból Heltai Jenő és Illyés cikke, melyek már címeikkel is sajátos kapcsolódást teremtenek a 30-as évekkel: Heltai *A kávéház tündöklése és alkonya*, Illyés *A puszták népe – ma* című szöveggel vesz részt a kötetben. Heltai szövege erősen kilóg a sorból, hangját oly erősen hatja át az elmúlt világ pusztulását sirató nosztalgia, hogy sorai önkéntelenül is ironikussá válnak némely ponton. Illyés már a címmel is a *Puszták népére* utal, és arra törekszik, hogy kontrasztot teremtsen a 30-as évek és a felszabadulást követő időszak társadalmi-ideológiai körülményei tekintetében.

Az 50-es évekre a szociográfiát felváltja a társadalmi riport. Meghatározó dokumentuma ennek a műfajnak, illetve az irodalmi szociográfiához való kapcsolódási pontjainak Galgóczi Erzsébet személye, illetve művei. *Kegyetlen sugarak* című kötete 1957 és 1965 között készült szociográfiákat, riportokat közöl újra. Ennek előszavában írja, hogy „[t]izenöt éve művelem – a szépirodalom mellett – ezt a rendkívül munkaigényes, rosszul fizetett, a szerzőre nemegyszer vihart zúdító, irodalmi riportnak vagy – hosszabb írás esetén – szociográfiának nevezett műfajt.”⁴⁴ Galgóczi a szociográfiát/riportot leválasztja a szépirodalom egyéb műfajairól: „a riport valóban más műfaj, mint a regény, vagy a novella: a szépirodalom, még ha ötoldalas novelláról is legyen szó, saját témáján belül valóban a teljesség igényével lép fel, s – ha az írás valóban mű – azt ki is elégíti. A riport, a szociográfia – legalábbis számomra – inkább egy izgalmas bűnügy nyomozásához hasonlít – azzal a különbséggel, hogy itt nem lehet eljutni a nyomozás végére, mert a valóság addigra megint ’továbbáll’. S végül azért se várjon az olvasó teljességet, mert a szerző nem is törekedett erre, kellő szerénységgel úgy reméli, hogy novellái, regényei és riportjai talán majd együtt rajzolnak olyan képet a felszabadulás utáni magyar parasztságról, amely a maga módján egységes lesz.”⁴⁵

Ide tartozik, bár későbbi időszakra datálható az irodalmi szociográfiával kapcsolatban Béládi Miklós álláspontja, aki 1974-ben megjelent könyvében a kortársi szociográfiákat „másodvirágzasként” aposztrofálja: „Elmúlt a szépirodalmi szociográfiák virágzásának klasszikus ideje. (...) egy régebben kiérlelt műfaj eredményeinek föléledése és a mai kor igényeit kutató terepfölmérés műfaji kísérletezése” zajlik szerinte a 70-es években.⁴⁶

⁴³ SZEMTANU 1949. 5.

⁴⁴ GALGÓCZI 1966. 5.

⁴⁵ GALGÓCZI 1966. 9.

⁴⁶ BÉLÁDI 1974. 642.

A háborút követő zavaros társadalmi-történelmi körülmények, illetve a koalíciós korszak rövidege tehát nem kedvezett a szociográfiai műfajoknak, inkább a riport, illetve a publicisztika erősödik. Az 1950-es években nem születhetett új szociográfus nemzedék, a régi meg nem hozhatott létre új műveket, mert nem tűrték meg. A 60-as években feltámadt ugyan a szociográfia, és a szociográfus írók szemlélete is egységesnek bizonyult, de nem születhettek olyan erejű munkák, mint a háború megelőzően. Berkovits György jegyzi meg keserűen a 70-es évek végén,⁴⁷ hogy a 60-as és 70-es évekbeli években megjelent szociográfiák legfontosabb szempontja a publikálhatóság volt. Azok a szövegek, amik megjelenhetnek, nem különösebben érdekesek, amelyek érdekesek lehetnének, nem jelenthetnek meg.

Béládi Miklós megfigyelése szerint a 70-es években felfokozott érdeklődés övezi a szociografikus jellegű írásműveket mind a szélesebb olvasóközönség, mind pedig a szaktudományos (akár irodalomtudományos, akár társadalomtudományi) közösségek részéről. Rámutat ugyanakkor arra, hogy a megjelent szociográfiák körüli viták legtöbbször termékenyebbek, érdekesebbek, számottevőbbek, mint maga a szöveg, amely a vitát kiváltja, vagyis a mai (értsd: a 70-es években megjelent) művek esztétikai értéke nem mérhető a 30-as évek klasszikus műveinek értékéhez.

Meglátásom szerint ennek oka Fejes Endre 1962-ben megjelent *Rozsdatemető* című regénye és a „hábetlerizmus” jelensége. Fejes jelentőségének megértéséhez szükségesnek látszik kitérőt tennem a mű irodalomszociológiai kontextusa felé.⁴⁸ A regény megjelenésének idején a munkásosztályt még homogén csoportnak tekintették, nem vizsgálták még a rétegzettségét, ha mégis szó esett róla, ez másodlagosnak számított. A munkásosztályt két gondolat mentén határolta el a hatalom egymástól: az egyik része a munkásosztálynak az öntudatos, dolgozni szerető, cselekvő, történelemformáló proletariátus, a másik oldalon pedig a lezüllött, tehetetlen, dolgozni nem akaró, csupán csak vegetáló, akár bűncselekményekben is részt vevő proletariátus áll, ez a lumpen réteg. A „lumpen” fogalmának meghatározása nem egyértelmű, az nem nyilvánvalóan körülhatárolható, hogy a társadalom mely rétegére vonatkozik ez a megállapítás. A lumpen réteg nem önmagában a lecsúszott és kirekesztett, mélyszegénységben élő emberek összességére érthető. Ezen kívül igen fontos, hogy az 1960-as években már a kifejezéssel egyre inkább az erkölcstelen életmódot folytató, alkoholt, esetleg drogot fogyasztók, bűnöző és munkakerülő attitűdöt szokás leírni. Azt a létező társadalmi réteget, amely a társadalom peremterületén helyezkedik el, kitörni nem képes, valamint a szocialista erkölchöz képest deviáns viselkedési formákat mutat az egyébként homogénnek tekintett munkástársadalmon belül. A társadalmi létezésnek egy olyan szegmense

⁴⁷ BERKOVITS 1978.

⁴⁸ JÓZSA – LEENHARDT 1981. 60–63.

válik Fejesnél az ábrázolás tárgyává, amelyről korábban az irodalmi szociográfia, majd később a társadalmi riport műfaji keretei közt volt szokás beszélni.⁴⁹

A *Rozsdatemető*ben a Hábetler család létmódját a gazdasági-társadalmi tényezőkön túl a történelmi folyamatoknak, változásoknak, vagyis külső determináló tényezőknek kitettség is meghatározza. A mű egyik legfontosabb jelenetében a polgári származású szereplő perspektívájából fogalmazódik meg a regényvilágon kívül is érvényes társadalomkritika, hiába a kibontakozás politikailag is támogatott lehetősége előttük, ha ez lehetetlennek tűnik számukra. Ugyanakkor olyan életcélokat, életformákat kellene elfogadniuk, elsajátítaniuk ahhoz, hogy társadalmilag felemelkedjenek, amelyekkel nem rendelkeznek, mert nincs se társadalmi értelemben releváns mintájuk erre. A regény éppen azt a kérdést feszegeti, vajon felelőssé tehető-e ezért Hábetlerék. Ha ugyanis a történelem kiszolgáltatott elszenvedőinek tekintjük a munkásság bizonyos rétegét, akkor a lumpen kifejezés szemantikai kontextusa új konnotációkkal gazdagodhat. Hiszen nem feltétlenül önhibájukból a társadalom aljára került rétegről van esetükben szó, hanem olyan társadalmi csoportról, csoportokról, melyek hatványozottan kitettek a külső tényezők hatásainak.⁵⁰

Fejes Endre *Rozsdatemető*jének jelentőségét az adja a szociográfiai látásmód történeti explikációja számára, hogy újra poétikai gyakorlattá teszi a magyar próza bizonyos szegmensében a dokumentáció és a fikcionalitás közt oszcilláló esztétikai látásmódot. A regény magyarországi recepciójának ugyanis viszonylag hamar általánossá váló tételévé vált, hogy a regény leginkább – jobb elnevezés híján – valamiféle a pseudorealizmus felé hajlik. Az olvasói reakciók megerősítették tehát a kritika azon szólamait, melyek kiemelik a regény újszerű, mégis ismerős poétikai magatartását: dokumentáció és fikció határán egyensúlyoz, amely, mint láttuk, az 1930-as évek prózapoétikájában jelent meg.

Innen magyarázhatóan vált kérdéssé újra az irodalmi szociográfia megújuló diskurzusában regény és szociográfia egymáshoz való viszonya (történelem alulnézetből – mely kifejezés egyébként szintén egy szociográfust, László-Bencsik Sándort idézi⁵¹), valamint irodalom és társadalomtudomány határmezsgyéjének kényes kérdésköre.⁵² A *Rozsdatemető* kritikai diskurzusában is tetten érhető ennek lecsapódása. A kritika sokat elemzett oppozíciója a regény versus historiográfia, irodalom versus szociográfia szembeállítását érvényességét veti fel, mégpedig negatív módon. A *Rozsdatemető* szociográfiai olvasata ugyanis azt a provokatív kérdést

⁴⁹ L. még Schiffer Pál 1971-ben bemutatott *Fekete vonat* című szituációs dokumentumfilmjét, valamint Haraszi Miklós nagy port kavart, 1973-ban írt szociográfiáját, a *Darabbért*.

⁵⁰ VERES 1979. 260–262.

⁵¹ LÁSZLÓ-BENCSIK 1975.

⁵² Vö. SZILI 1984; BERKOVITS 1978.

veti fel: vajon miért nem regény a mű? A válasz a szociográfiai látásmód poétikai térnyerését detektálja, és amellet érvel, hogy a szövegben nincsenek (regény)hősök, nincs benne történelem (puszta krónika, a szereplők felett elsüvítő történelmi viharok, amikből alig vesznek észre valamit), azt látjuk, amit/ahogy a szereplők látnak, akik nem valódi karakterek, inkább általánosított figurák. A mű szerkezete a társadalmi riport nyomán „szakosodott” oknyomozó riportot imitálja, de az első személyű diegézis („Én a forgácsolóban dolgoztam...”) gyorsan átvált harmadik személyű elbeszélésmódra. Az elbeszélő a tragédia mélyén rejlő okok feltárására törekszik, amely érdekes párhuzamokat vet fel a korszak másik nagy népszerűségre szert tevő művével, Sánta Ferenc *Húsz óra* című opusával. Ez a feladat csak korlátozottan kerül elvégzésre: az olvasó feladata megadni a választ, a mű inkább azzal foglalkozik, milyen a nagyvárosi periférián élő rétegek életmódja, milyen külső mozzanatok jellemzik társadalmi helyzetüket, világukat.

A narráció szociográfiai látásmódot idéző stratégiája, hogy a szerző/elbeszélő egyre inkább háttérbe vonul, majd észrevétlenül el is tűnik. Programszerű, esztétikai funkcióval bíró személytelenség jellemzi a szöveget. A beszélő az események és a szereplők mögé húzódik, csak olyan információkat közöl, amiket a szereplők tudnak, ami persze csak látszólagos. Szociografikus elem továbbá, s ez fontos ismérve lesz az ezredvégi dokumentarista prózának is, hogy a mű fókuszában a szűk szociális tér áll (nagyvárosi periféria, munkásotthon). Regényszerű mozzanat ugyanakkor a szereplőkkel történő események fókuszba állítása, de ezeknél lényegesebb az, hogy milyen szociális térben és közegben zajlanak, mint az, mi is történik. Vagyis az események jellemzik a társadalmi valóságot, és nem fordítva. A mű fő kérdése tehát – mint láttuk – inkább társadalomelméleti. Létezik-e egységes munkásosztály, vagy az ugyanolyan rétegzett, mint a társadalom egésze? Ez nagyon súlyos kérdés a korszakban, amely szembe megy a hivatalosan elfogadott marxi szociológia fogalmaival, elgondolásaival.

Bori Imre szerint minden, ami az 50/60-as évek irodalmában új volt, a szociográfiának köszönheti létét. Béládi Miklós⁵³ ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a 60-as évek szociográfiai irányzata csak átmeneti fázisa a magyar irodalomnak, a szociográfia maga is átmeneti forma, s gyakran csak helyettesíti a fikció alkotó formáit. Ennek folyományaképpen a 70-es években hosszas vita zajlik a szociográfia irodalmi sajátosságairól, azt a kérdést újra előtérbe állítva, mennyire irodalmi vajon ez a forma.

A *Literatura* folyóirat 1974. évi harmadik számában Bodnár György és munkatársai tanulmányt tettek közzé, melybe az elmúlt tizenöt év magyar irodalmát vették górcső alá. Ebben megállapították, hogy a közelmúlt írásművészetében hasadás detektálható a dokumentarista és a parabolisztikus írásmódok között. Ennek

⁵³ BÉLÁDI 1974.

hátterében nem csupán esztétikai-poétikai történeti okok húzódnak meg, de az olvasói elvárások megváltozása is jelentős.

A 70-es években új témák jelentek meg a dokumentáció előtérbe állító prózában: a szocializáció és a beilleszkedés, a szubkultúrák, a deviancia, a válás, az öngyilkosság és az öregség problémái. Ebben az évtizedben indul újra a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat. Mocsár Gábor *Égő arany* (1970) című műve volt az új folyam első kötete. 1970-től az *Írószemmel* is elindul, amely a 40-es évek végének, 50-es évek elejének szellemében a korszak jelentős íróit állítja megszólaló pozícióba akkut társadalmi kérdéseket illetően. Természetesen ennek jó része – ahogy Berkovits György figyelmeztet⁵⁴ – a mintha szociográfia körébe tartozó, ideológiai megrendelésre készített munka.

A szociográfia műfaja iránti érdeklődés azonban egyre erőteljesebben detektálható. Újra kiadják a műfaj klasszikusait, illetve antológiákat, ennek két meghatározó példája egyrészt a Meggyesi János által szerkesztett *Vasszínű égbolt alatt* című kötet (1961), illetve a Gondos Ernő válogatásában közreadott *A valóság vonzásában* (1963).

Szociográfia és regény műfaji egymásra vonatkozásának kérdései továbbra is napirenden vannak a 70-es években. Vasy Géza szerint⁵⁵ azért következik be a szociográfia fellendülése ebben az időszakban, mert a regény (a műalkotás) csak közvetve formálja a társadalom életét, míg a szociográfia esetében, mivel érintkezik társadalomtudományi intenciókkal, nagyobb tér nyílik erre.

Veres András Fejes Endre *Rozsdatemető*, illetve Konrád György *Látogató* című műveiben azt vizsgálta,⁵⁶ összefügg-e a regény szociográfiai értéke esztétikai értékével. A non-fiction mint esztétikai-poétikai program tehát vitathatatlanul a teoretikus érdeklődés homlokterébe kerül. A fő kérdés a fikcionalitás konvenciói meghaladásának poétikai lehetőségét, lehetőségeit, ennek történeti vonatkozásait veti fel. Almási Miklós⁵⁷ ennek összefüggésében a 70-es évekre jellemzőnek tartja, hogy „[e]gyszerre vonzóvá, érdekessé, sőt a „hagyományos” irodalmi műveket is kiszorító izgalommá vált e dokumentumszerű művészet, a tényregény, a memoár. Az olvasó figyelme e felé az áramlat felé fordult, mintha korának csontvázára, minden interpretációtól mentes, nyers adataira lenne kíváncsi, mintha bizalmatlan lenne az „irodalmi” áttételesség, művészi hitel és általánosítás gesztusaival.”⁵⁸ Ennek okaként az 1945/48 utáni irodalom politikai-ideológiai hátterének megváltozását nevezi meg.

⁵⁴ BERKOVITS 1978.

⁵⁵ VASY 1979. 221. skk.

⁵⁶ VERES 1979.

⁵⁷ ALMÁSI 1977.

⁵⁸ ALMÁSI 1977. 323.

Almási fontosnak tartja, hogy nem annyira „a történelem kulcsfigurái és kulcseményei iránt” nőtt meg az érdeklődés, hiszen Fejes Endre *Rozsdametetőjének* sikere ezt nem magyarázná meg. Almási szerint a korszakban két típusú „tényirodalmi” szöveget detektálhatunk: az egyikben túlteng a pusztán tényszerű, a dokumentáción alig túlmutató írásanyag, s ezek mellett azok a művek, „melyek a tények művészi szekularizálására, a bennük rejlő feszítőanyag kibontására vállalkoznak.”⁵⁹ Almási szerint az olvasói figyelem még nem tesz különbséget a két szint között, „egyelőre még hat a tények rejtjeleinek minden szinten történő újraolvasási játéka.”⁶⁰ Ezért váltak izgalmassá a köznapi élet tényei, és ezért vált a tényszerűség a modern regény építőanyagává, de csupán mint több értékű lehetőség, mint megfajtott feladat.

Különös jelentőséggel bír a korszakban a *Mozgó világ* folyóirat működése, különösen annak a 70-es és 80-as évek fordulójára eső szakasza, amikor a szerkesztői teendőket a szociográfus Berkovits György látta el. A folyóirat a 70-es évek végétől vállalta, hogy szociográfiát közöl, valamint, hogy fiatal szociográfusokat fedez fel, „hogy ez a műfaj, a magyar irodalom és társadalomtudomány jellegzetes hagyománya, ne maradjon művelők, követők, esetleg megújítók nélkül. Mert a szociográfiai irodalmat továbbra is a valóság olyan megismerési lehetőségének tartjuk, amelyet nem helyettesíthet és nem szoríthat ki más műfaj.”⁶¹

Berkovits (szerkesztőként, pontosabban a *Mozgó Világ* rovatvezetőjeként is) arra a gyakorlatra panaszkodik, hogy ebben az időben nem szívesen közölnek a lapok szociográfiákat, „ritkán igényelnek (...) alkalmi, intézményesítetlen műfajt. A rendszeresen publikáló néhány szociográfus-író meg is tölti a folyóiratok erre szánt kevéske lapját. Ugyanakkor a szerkesztők hangoztatják únos úntig: kevés a szociográfia.”⁶² A látszólagos ellentmondást szükségszerűként aposztrofálja: a valódi szociográfia nem alkalmi műfaj, a szociográfus dolgozik, ha elkészült publikálja a művét, ha van hol. A folyóiratok viszont előre tervezett módon publikálnak, általában felkért, nem elhivatott, inkább megélhetésként a műfajt választó íróktól.

A *Magyarország felfedezése* című könyvsorozatot – amelyben nem egészen három év múlva az itt válaszoló fiatal szociográfusok jó része is megjelenik – azért kárhoztatja Berkovits, mert nem elhivatott szociográfiai vállalkozások publikálása a célja, hanem egy sajátos szerkesztői gyakorlat manifesztációja. Arról van szó tudniillik, hogy a kiadványhoz szerzőket keresnek meg különböző, és előre meghatározott témákra, aminek következtében a szociográfiai igény ezekben a szövegekben általában kimerül a riportban, vagyis csupán „a 'valóságfeltárás' penzumának teljesítése” történik.

⁵⁹ ALMÁSI 1977. 328.

⁶⁰ ALMÁSI 1977. 327.

⁶¹ BERKOVITS 1978. 3.

⁶² BERKOVITS 1978. 4.

Berkovits bevezetőjében a fennálló helyzet kritikája mellett arra is kísérletet tesz, hogy a bemutatott fiatal szerzőket valamiféle generációs narratívába ágyazza. Ennek a korszakban – és azt gondolom, talán azóta is – kötelező eleme a 30-as évek nagy írói szociográfusi nemzedékére (Féja Géza, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Nagy Lajos stb.) való utalás, illetve a nagy generációhoz való hasonlítás lehetősége. Berkovits szerint is ez lenne az utolsó (és első) szociográfus nemzedék. A magyar irodalmi szociográfia megszületése zajlik az időkorszakban, mégpedig mozgalmi szinten, azaz nem elszigetelt próbálkozások közös kérdésfelvetéseiről van szó, hanem valódi nemzedéki-mozgalmi (ellenzéki falukutatók, kormánypárti ellenfalukutatók, nagyvároskutatók) munkálkodásról.⁶³ Berkovits megjegyzi ugyanakkor, hogy „A nemzedék azonban műveiben létezik, *érvényes* alkotásaiban, s amelyek ilyen nem tud létrehozni, hiába kötődik politikai-ideológiai mozgalomhoz, legfeljebb maffiás érdekszövetséget teremthet. (...) Mozgalmat, érvényes szociográfiai művekkel, szintén a falukutató népi írók teremtettek. (*Futóhomok, Cifra nyomorúság, Viharsarok, Az Alföld parasztsága, A legnagyobb magyar falu* stb.) A művek érvényessége az igazsághoz és a minőséghez kapcsolódik. Ezekben az írásokban a korabeli valóság kendőzetlen föltárása – az igazság – párosult egy új műforma fölfedezésével – a minőséggel. Hogy mennyire így van – vagyis, hogy a valóság kendőzetlen föltárása egy új műforma fölfedezésével párosult –, azt cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az irodalmi és az olvasói közvélemény íróknak fogadta el a *csak* szociográfiával jelentkező fiatal szerzőket (Erdi Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán), akik soha nem írtak regényt vagy novellát; vagy akik írtak is, az írói rangot először szociográfiával vívták ki maguknak (Féja Géza, Boldizsár Iván).”⁶⁴

A valódi föltáró szociográfia erényeit a mintha-szociográfiákkal szembeállítva taglaló cikk második része „A szociográfus nemzedék” alcímet viseli. Azzal a felütéssel kezdi a fiatal szociográfusok bemutatását, hogy minden nemzedéken belül megtalálhatók az összekapcsolódási, illetve elkülönöződési pontok, amelyek egyszerre állítják és tagadják a nemzedékben való gondolkodás lehetőségét. Számunkra az érdekes ebben a megközelítésben, hogy az akkori fiatal szociográfus nemzedék lehetséges összekapcsolódási pontjaként éppen azt a mozzanatot emeli ki, ami a 30-as évek nemzedékét is jellemezte, vagyis a dokumentáció és a fikcióképzés közötti merev határok tudatos és egyénített módon koncepciózus áthágását.

E vázlatos szociográfiatörténeti áttekintés zárásaként, a *Mozgó Világ* folyóirat – az írói szociográfia mibenlétére irányuló – körkérdésére adott válaszok részletes ismertetését mellőzve csupán egy mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Az írói (irodalmi) szociográfia azon sajátosságára, amelyre a számomra fontos két

⁶³ Ehhez l. NÉMEDI 1985.

⁶⁴ BERKOVITS 1978. 4.

válaszadó is felhívja a figyelmet, s amely megmagyarázza több, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján írói rangot kivívó szerző írásművészetének poétikai karakterét.

Csalog Zsolt szerint ugyanis az, amit csinál, köztes műforma, sem ez, sem az, mégis mindkettő ismérveit magán hordozza. Valójában tehát innen lehet megérteni, mi a közös nevező ebben a „nemzedékben”. Az tudniillik, hogy tényirodalmat nem akarnak csinálni, mert gyanúsnak vélik, szociográfusnak nem szociográfusok, mert ahhoz nem értenek. Jobb híján inkább írók, akik a Berkovits által megadott „érzékenységi” karakterjegyekkel bírnak.

Tar Sándor válaszában szintén kitér a műfaj kettős vonatkozási pontjainak jelentőségére: „A szociográfiát őszintén azonosuló, feltáró szenvedélyű műfajnak tartom, mely az irodalmi eszközöket valóban csak eszközökként használja, ezek segítenek hozzá, hogy a dolgok valós arányaikban, attribútumaikban sértetlenül jelenhessenek meg.”⁶⁵ Véleménye szerint „a szociográfia a szocialista realizmus legédesebb gyermeke. A szociográfiában megmártózva a többi műfaj – ideértve az újságírást is – új energiákra tehet szert. De, mert se nem tudomány, se nem irodalom, ezt gyanússá teszi azok szemében, akiknek gyanús minden szellemi termék, amely nem mérhető a közérthetőség mércéjével vagy nem hasonlítható az ünnepi beszédekhez.”⁶⁶

Szociografikus látásmód a mai magyar prózában számos szerző írásművészetében él tovább.⁶⁷ Tar Sándor mellett – a teljesség igénye nélkül – említhetnénk Krasznahorkai László *Sátántangó* (1985), Bodor Ádám *Sinistra körzet* (1992), Barnás Ferenc *A kilencedik* (2006), Solymosi Bálint *Életjáradék* (2007), Borbély Szilárd *Nincstelenek* (2013), Tóth Krisztina *Akvárium* (2013), Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* (2014), Szilasi László *A harmadik híd* (2014) című köteteit, de a legmeghatározóbb talán Závada Pál ténykedése ebben a kontextusban (*Jadviga párnája, A fényképész utókora, Milota, Mielőtt elsötétül, Idegen testünk, Természetes fény*; 1997–2014).

Rövidítések

ALMÁSI 1977	ALMÁSI Miklós: Tény + irodalom = tényirodalom? In: ALMÁSI Miklós: Kényszerpályán. Esszék, tanulmányok. Budapest, 1977. 323–336.
BARTHA 2010	BARTHA Ákos: Szaktudomány vagy szépirodalom? – Szociográfia a Horthy-korszakban. <i>Debreceni Disputa</i> 8. (2010:4) 54–58.
BARTHA 2013	BARTHA Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához. <i>Forrás</i> 45. (2013:5) 92–100.

⁶⁵ TAR 1978. 27.

⁶⁶ TAR 1978. 27.

⁶⁷ KÁLI 2020.

- BÉLÁDI – RÓNAY 1990 BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.) A magyar irodalom története 1945–1975. III./1–2. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/1016.html> (Letöltés ideje: 2025. április 1.)
- BÉLÁDI 1974 BÉLÁDI Miklós: Szociográfia és szépirodalom. In: BÉLÁDI Miklós: Érintkezési pontok. Budapest, 1974. 642–656.
- BERKOVITS 1978 BERKOVITS György: A szociográfiai magatartásról. *Mozgó Világ* 2. (1978:6) 3–11.
- BORBÁNDI 1989 BORBÁNDI Gyula: A magyar népi mozgalom. Budapest, 1989.
- FENYŐ 2001 FENYŐ D. György: A magyar irodalmi szociográfia az 1930-as években, *Iskolakultúra* 11. (2001:1) 16–22.
- GAÁL 1937 GAÁL Gábor: A mai magyar szociográfia és az irodalom. *Korunk* 12. (1937:5) 406–410.
- GALGÓCZI 1966 GALGÓCZI Erzsébet: Kegyetlen sugarak. Budapest, 1966.
- HALÁSZ 1981 HALÁSZ Gábor: Egy ízlésforma önarcképe. Jegyzetek Babits Mihály irodalomtörténetéhez, In: HALÁSZ Gábor: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. Budapest, 1981. 621–628.
- JAUSS 1997 JAUSS, Hans Robert: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: JAUSS, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Budapest, 1997. 36–84.
- JÓZSA – LEENHARDT 1981 JÓZSA Péter – Jaques LEENHARDT: Két főváros – Két regény – Két értékvilág. Budapest, 1981.
- JUHÁSZ PINTÉR 2003 JUHÁSZ PINTÉR Pál: A népi írói mozgalom. *Belvedere* 15. (2003:5–8) 4–14.
- KÁLI 2020 KÁLI Anita: A szociográfus indíttatású regények a kortárs magyar irodalomban. *Literatura* 46. (2020:2) 171–183.
- LÁSZLÓ-BENCSIK 1975 LÁSZLÓ-BENCSIK Sándor: Történelem alulnézetben. Budapest, 1975.
- MEKIS 2002 MEKIS D. János: Az önéletrajz mintázatai. Budapest, 2002.
- NÉMEDI 1985 NÉMEDI Dénes: A népi szociográfia 1930–1938. Budapest, 1985.
- RÉZLER 1943 RÉZLER Gyula: Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Budapest, [1943.]
- SZEMTANU 1949 SZEMTANU. Aczél Tamás, Barabás Tibor, Déry Tibor, Gergely Sándor, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, E. Kovács Kálmán, Rideg Sándor, Sótér István, Szabó Pál, Veres Péter, Zelk Zoltán írásai. [Budapest], [1949.]
- SZILI 1984 SZILI József: Irodalom és szociográfia. Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban. *Literatura* 11. (1984:1) 49–59.
- TAMÁS 1976 TAMÁS Attila: Irodalmi szociográfia, *Literatura* 3. (1976:3–4) 173–185.
- TAR 1978 TAR Sándor hozzászólása a *Mozgó Világ* körkérdéséhez. *Mozgó Világ* 2. (1978:6) 27.
- THOMKA 2001 THOMKA Beáta: Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák. Budapest, 2001.

VASY 1979

VASY Géza: Realizmus, népiség és pártosság a mai magyar epikában. In: Realizmus az irodalomban. Szerk. Szerdahelyi István. Budapest, 1979. 153–241.

VERES 1979

VERES András: Mű, érték, műérték. Budapest, 1979.